

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАПОБІГАННЯ ПРОЯВАМ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ НА ІНФОРМАЦІЮ

Новицька Н.Б.

(доктор юридичних наук, старший науковий співробітник ННІ права
Університету ДФС України)

Новицький А.М.

(доктор юридичних наук, професор ННІ права Університету ДФС України)

Анотація. Статтю присвячено проблемам зловживання правом на свободу поширення інформації. Досліджується суть поняття «зловживання правом на свободу інформації» в теорії інформаційного права та з'ясовуються правові ознаки цього явища. Зловживання правом на свободу інформації може призвести до неефективності демократичного ладу й тому кожен громадянин має нести відповідальність за користування таким правом у вигляді певних обмежень.

Ключові слова. Інформація, інформаційне суспільство, зловживання правом на інформацію, правопорушення, права громадян.

Аннотація. Стаття посвячена проблемам злоупотребления правом на свободу распространения информации. Исследуется сущность понятия «злоупотребление правом на свободу информации» в теории информационного права и определяются правовые признаки этого явления. Злоупотребление правом на информацию может привести к неэффективности демократического строя и потому каждый гражданин должен нести ответственность за использование этого права в виде определенных ограничений.

Ключевые слова. Информация, информационное общество, злоупотребление правом на информацию, нарушение прав граждан.

Annotation. Article is devoted to problems of abuse of right on freedom of communication. It is studied the meaning of “abuse of right on freedom of information” in information law theory and it is defined legal features of this phenomenon. The abuse of right on freedom of information can lead to inefficient democratic society so each citizen have to keep responsibility on usage of this right by some restrictions.

Key words: information, information society, abuse of right on freedom of expression and information, offence, the rights of citizens.

Історичні етапи розвитку суспільства характеризуються певним рівнем соціальної організації, що вимагає нового розуміння багатьох соціальних, у тому числі морально-правових цінностей. Події, що відбуваються нині в Україні, свідчать про складний період переломних змін в суспільному житті. Сучасний стан інформаційної війни, яка ведеться проти України та її громадян, зумовив формування негативних тенденції щодо реалізації громадянами прав на достовірну, правдиву інформацію, про реальні здобутки та перспективи реформаторських надбань української держави. В АР Крим, Донецькій та Луганській областях відбувається домінування іноземних, ворожих медіа, внаслідок блокування національного контенту, що сприяє поширенню антиукраїнських настроїв. На цій території виправдовується війна, поширюються заклики до національної та релігійної ворожнечі, поширюються заклики до зміни конституційного ладу та територіальної цілісності України шляхом насильства, пропагуються цінності, що суперечать суспільній моралі в державі. Навіть на території, підконтрольній Україні, нерідко в ЗМІ поширюється контент, що заохочує громадян до непокори існуючій владі, звучать заклики до зміни влади тощо.

Для протидії негативним наслідкам впливу ворожого агресивного контенту необхідно запровадити ряд заходів, які дозволять захистити суспільну мораль та адекватно протидіяти інформаційній агресії. У зв'язку з цим в Україні було прийнято ряд нормативних актів, якими введено систему протидії негативному контенту: заборона трансляцій російських телеканалів, скасування прокатних посвідчень на фільми та серіали, які возвеличують країну агресора, заборона виступів артистів, які підтримали порушення територіальної цілісності України та відкрито закликають до розпалювання національної ворожнечі. Мова йде про захист суспільної моралі як функцію держави щодо забезпечення відповідного ідеологічного наповнення державної інформаційної політики.

Аналіз генезису та сучасного стану правового забезпечення захисту суспільної моралі дає можливість говорити про сформовані підходи щодо необхідності державного впливу на процеси формування ідеологічних базисів, формування стійких схем захисту цієї ідеології, встановлення дієвих правових механізмів захисту моральних цінностей певного суспільного устрою. Таким чином визначається цілий напрямок як наукового пізнання так і нормотворчої та правозастосовної практики в частині запобігання проявам зловживання правом на вільне поширення інформаційної продукції з метою попередження порушення норм суспільної моралі.

Беззаперечно однією з основних ознак демократичного суспільства є вільний доступ до інформації, що передбачає правову обізнаність суспільства, яке може здійснити контроль за владою, а тому прозорість та відкритість політичної системи. У статті 34 Конституції України кожному громадянину гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб - на свій вибір.

Конституція України у статті 22 проголошує принцип рівності усіх людей у своїх правах. При цьому забороняється як скасування цих прав, так і звуження їх змісту та обсягу [1]. Отже ми можемо зробити висновок, що цінність права полягає не лише в можливості його реалізації, а в можливості його реалізації в певних межах, тому варто погодитися з думкою М. Рабиновича, що в усі часи боротьба йшла не стільки за права, скільки за їх межі (а конкретніше, за юридичне закріплення та юридичну інтерпретацію таких меж) [2].

Як член соціуму особа реалізуючи своє конституційне право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань повинна діяти з урахуванням інтересів інших учасників, які також для задоволення власних інтересів реалізують надані їм права, та не порушувати їх. Тому стаття 34 Конституції України містить обмеження даного права в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя. Разом з тим не знаючи меж свого права, особа починає реалізовувати його в більшій мірі, ніж це можливо (дозволено законом), що в свою чергу породжує виникнення такого феномену, яким є зловживання правом.

Зазначений феномен не залишився поза увагою вчених. Науковці різних галузей права розглядали його з точки зору своєї науки, в основному, кримінально-правової та цивільно-правової теорій, до того ж окремо. За радянських часів професор-цивіліст В.П. Грібанов виклав перші основоположні ознаки цього явища. В останні роки науковий інтерес до дослідження теми зловживання правом значно зріс. Чимало уваги цьому явищу у галузі цивільно-правових наук приділено у публікаціях М.М. Агаркова, М.Й. Бару, А.Т. Бонера, С.Н. Братуся, О.С. Іоффе, М.С. Малєїна, М.М. Малєїної, І.А. Муранова, О.А. Папкової, О.А. Поротікової, Т.С. Яценко, у галузі податкового права – Д.В. Вінницького, у галузі трудового права – О.М. Офман, у галузі виборчого права – І.В. Советнікова, у галузі підприємницького права – П.А. Ізбрехта, у галузі цивільно-процесуального та кримінально-процесуального права – Є.В. Васьковського, А.В. Юдіна, Я.В. Греля, О.Ю. Хабло.

На загальнотеоретичному рівні також була здійснена спроба аналізу феномену зловживання правом, зокрема у працях В.С. Нерсисянца, Г.А. Гаджієва, А.А. Маліновського, С.Г. Зайцевої, Н.А. Дурново, О.О. Вдовичена та інші. Нині проблема зловживання правом доволі повно досліджена галузевими юридичними науками, однак її належно не розглянуто в теорії інформаційного права.

Необхідно зазначити, що не всі вчені погоджуються з існуванням такого феномену. Зокрема М.М. Агарков вважає, що особа, яка діє у межах свого права, завжди лише

реалізує його. Якщо ж воно виходить за визначені законом рамки, тобто порушує закон, то подібні діяння лише зовні нагадують реалізацію права, фактично являючись протиправними за своїм характером [3]. Цієї точки зору дотримується і М.В. Самойлова, стверджуючи, що протиправного здійснення права бути не може [4]. У свою чергу, професор В.А. Рясенцев вважає, що термін “зловживання правом”, по-перше, підкреслює суб’єктивний момент у поведінці вповноваженої особи, по-друге, він не достатньо розкриває сутність цього соціального явища [5]. Отже на думку зазначених вчених особа, яка своїми діями вийшла за межі змісту наданого їй суб’єктивного права, не може вважатися особою, яка здійснює своє право. Тому вона не зловживає правом, а лише діє протиправно. З цієї позиції термін “зловживання правом” виглядає дійсно суперечливим.

Переважає більшість вчених висловлюють протилежну точку зору і доводять, що зловживання правом становить особливий вид правопорушення. В.П. Грібанов розумів під ним особливий тип цивільного правопорушення, скоюваного уповноваженою особою під час здійснення нею приналежного їй права, пов’язаний з використанням недозволених конкретних форм у рамках дозволеного їй законом загального типу поведінки[6].

Цікавою є теорія розроблена М.І. Бару, який вважав, що поняття “зловживання правом” значною мірою відрізняється від поняття “протиправної дії”, обґрунтовуючи це наступним:

- випадки зловживання правом набагато важче розпізнати, ніж випадки правомірних дій;
- зловживання правом у кінцевому випадку призводить до правопорушення (тобто це два різні явища як причина або передумова та наслідок);
- зловживання правом завжди спирається на суб’єктивне право та формально не суперечить об’єктивному праву, тоді як протиправна дія завжди порушує конкретну норму права та може вчинятися за відсутності будь-якого суб’єктивного права [7].

На переконання В.А. Рясенцева, хоча “зловживання правом не порушує явно якого-небудь закону, однак здійснення права не відповідно до його призначення є неправомірною дією, оскільки вони йде у розріз із загальним принципом, сформульованим у законі... якби зловживання правом не було само по собі протиправним, то неможливе було б застосування санкцій” [5].

Питання зловживання правом у рамках проблеми взаємодії права і моралі розглядав Ю.С. Васильєв. На його думку, питання про зловживання правами виникає в результаті конфлікту між зовні правильним використанням громадянином правових можливостей та, по суті, аморальною, антигромадською поведінкою [8].

Югославський правознавець Радмила Кавачевич-Куштрумович під зловживанням правом розуміє здійснення права в протигагу із загальноновизнаною та захищеною законом метою або всупереч загальноприйнятим моральним нормам [9].

Зловживання правом – це така протиправна поведінка, в процесі та в результаті якої суб’єкт права, маючи на меті заподіяти шкоду іншим суб’єктам або свідомо припускаючи її настання, здійснює певне своє суб’єктивне юридичне та/або основоположне (природне) право, зміст якого сформульований відносно визначено і тому може бути витлумачений неоднозначно [10].

Вчені виділяють два види зловживання правом: дії, що не характеризуються явною протиправністю та дії, що характеризуються явною протиправністю. Тобто дії щодо реалізації власного суб’єктивного права з єдиною метою заподіяти шкоду іншій особі та дії щодо реалізації суб’єктивного права без наявної мети, але із фактичним заподіянням шкоди.

В основі реалізації інформаційних прав лежить дотримання двох основних принципів: по-перше забезпечення безперешкодного отримання громадянами повної та неупередженої інформації та по-друге, свобода публічних висловлювань незалежно від їхнього політичного змісту. Зазначенні принципи включають кілька структурних елементів, які тісно взаємозалежні та існують у нерозривній єдності.

По-перше, це свобода кожної людини привселюдно виражати свої думки, ідеї та судження, і поширювати їх будь-якими законними способами.

По-друге, це власне свобода друку та інших засобів масової інформації тобто свобода від цензури та право створювати та використовувати засоби масової інформації, що дозволяє матеріалізувати свободу вираження думок.

По-третє, це право на одержання інформації, що представляє суспільний інтерес або стосується прав громадян, тобто свобода доступу до джерел інформації. Все це і провокує суб'єктів інформаційних відносин до довільної інтерпретації законодавчих норм, створює ґрунт для зловживань та дезорганізації.

Тобто реалізуючи своє конституційне право на свободу слова особа, навіть не маючи за мету, може порушити право інших осіб та заподіяти їм моральної шкоди. Найяскравіше це ілюструється під час висвітлення надзвичайних новин коли робляться репортажі і показуються реальні картини понівечених тіл, жорстокі вбивства та ін. що, як доведено вченими, негативно впливає на дітей та молодь. Звичайно, виробники інформаційної продукції мають право, і зобов'язані інформувати громадян про актуальні події, що відбуваються в житті суспільства, але чи втратить свою інформативну цінність матеріал у якому не буде сюжетів, які можуть завдати моральної шкоди іншим громадянам, а особливо дітям.

Отже, як вірно зазначає О. Микласевич, під час зловживання правом особа не порушує норму права, а діє всупереч призначенню суб'єктивного права. Але на практиці суду буде достатньо складно визначити нормативне підґрунтя для кваліфікації зловживання правом як правопорушення та призначити відповідну санкцію [11].

Відзначимо що в нормативно-правових актах більшості країн світу цензура заборонена, разом з тим це не означає що свобода слова є безмежною та абсолютною. Так як і в Конституції України у них забороняється використовувати свободу слова для закликів до насильницького скинення легітимної державної влади, розголошення державної та іншої охоронюваної законом таємниці, підбурювання до злочинів, розпалення національної, расової, релігійної та іншої ворожнечі, образи та наклепу на інших осіб, зазіхання на суспільну мораль і моральність. Іншими словами, використання свободи слова накладає певні обов'язки та відповідальність і пов'язано з певними законними обмеженнями, покликаними виключити зловживання розглянутим правом.

Розглядаючи категорію “зловживання правом” не можемо не звернути увагу на категорію добросовісності використання особою належних їй прав.

Категорія добросовісності (лат. *bona fides*) в науковій літературі визнається однією із меж здійснення права та розуміється як самостійний правовий принцип, як презумпція, як вказівка на винність або об'єктивну протиправність діяння [12]. Взагалі можемо стверджувати, що прагнення суб'єкта до правомірності власної правової поведінки, її соціальної нешкідливості, юридичної досконалості способу досягнення поставленої мети і є добросовісна поведінка.

На думку А.А. Малиновського, особа вчиняє добросовісно, якщо вона для задоволення свого інтересу обирає право відповідно до його основного призначення, при здійсненні права уникає “обхід закону”, а в спірних ситуаціях, що чітко не регламентовані правом, керується загально визнаним уявленням про добро і справедливість [13]. Принцип добросовісності, на думку Т.Ю. Дроздової є межею здійснення права, критерієм для визначення наявності зловживання правом. Саме цей принцип встановлює справедливі межі прав і обов'язків сторін. Недотримання даних меж веде до порушення принципу добросовісності і являє собою зловживання правом [13].

Дана категорія проявляється також у вигляді добровільної відмови суб'єкта від використання прогалян чинного законодавства на шкоду правопорядку і суспільним інтересам [14].

Розглянувши в своєму дисертаційному дослідженні проблеми зловживання суб'єктивним цивільним правом О.А. Поротікова дійшла висновку, що поведінка суб'єкта

є добросовісною, якщо він усвідомлює свою відповідальність за вчинювані діяння перед іншими членами суспільства, орієнтується на добросовісне виконання своїх обов'язків, керується суспільно корисним наміром, намагається уникнути завдання шкоди третім особам [15].

Нині принцип неприпустимості зловживання правом закріплений на конституційному рівні в законодавстві багатьох країн: ст. 57 Конституції Республіки Болгарія (1991), ст. 67 Конституції Союзної Республіки Югославія 1992), ст. 18 Основного закону ФРН (1949). Стаття 23 Каїрської декларації про права людини в ісламі від 5 серпня 1990 року містить таке положення: “Влада – це довіра; і зловживання або навмисне використання її абсолютно неприйнятні в інтересах забезпечення гарантій основних прав людини” [16].

Звернувшись до Закону України “Про інформацію” можемо стверджувати, що законодавець заклав до змісту статті 5 саме принцип добросовісності. Дана норма хоча й має узагальнений, дещо декларативний характер, проте є імперативною (породжує обов'язок) та має характер загального принципу права. А тому є достатні підстави вважати, що зобов'язує суб'єктів інформаційних правовідносин не зловживати наданими їм законом правами. Тобто реалізуючи своє право на інформацію особа повинна не порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб. Крім того, критерієм для розмежування діяння законодавець обрав саме добросовісність, втілену в якості моральної межі для реалізації своїх прав.

Зловживання правом на вільне поширення інформації виражається у виході особи за межі встановленого законом обсягу суб'єктивного права, що спричиняє перекручення призначення права. Так телеканал має право поширювати надзвичайні новини про різні катастрофи, вбивства та інші жорстокі злочини, але при реалізації даного права не повинні порушуватися права дітей на безпечний інформаційний простір.

Ізраїльські дослідники відзначають три моделі існування державного контролю за обігом інформації, визначаючи тоталітарну, американську та змішану. Тоталітарна модель не визнає за представниками преси будь-якої відповідальності щодо публікацій на актуальні теми і, в кожному разі, не допускає прийняття ними самостійних рішень. Тому будь-яке слово, яке друкується або транслюється, піддається жорсткій попередній цензурі. Сама цензура здійснюється за допомогою призначення редакторів (в газетах, видавництвах, на радіостанціях і телеканалах), а також через впровадження спостерігачів, які присутні в редакціях, працюючи в окремих кабінетах, отримуючи при цьому інструкції по виконанню службових обов'язків зовсім в інших організаціях (в партійних інстанціях, органах держбезпеки і так далі).

Американська демократична модель, яка знаходиться на протилежному полюсі, полягає у покладенні на ЗМІ та на редакційні колегії всієї повноти відповідальності за вчинені ними дії. Так само як і в будь-якій сфері діяльності, редактори зобов'язані заздалегідь пересвідчуватися в тому, що та чи інша публікація не несе в собі загрози державній безпеці або правопорядку. Отже тут, є дві норми: перша з них пов'язана з професійною етикою, яка виникає з принципу “соціальної відповідальності” західної преси; друга пов'язана з необхідністю дотримуватися законів, оскільки якщо з'ясується, що, внаслідок тієї чи іншої публікації, було завдано шкоди державній безпеці, редактор повинен буде відповідати перед судом за свої дії.

Змішана модель, яка найбільше поширена в європейських країнах, поєднує в собі компоненти тоталітарної моделі на нормативному, законодавчому рівні з сучасними демократичними принципами на практичному рівні. При цьому між двома сторонами ведеться постійний і дуже непростий діалог про способи здійснення контролю і цензури [270].

Крім того, вони розрізняють три основні форми нагляду і цензури:

1. Зовнішня (нав'язана) – закони, устави, накази і т.д.

2. Договірні – різні форми співпраці між ЗМІ та органами влади, що ставлять перед собою мету запобігти публікації деяких матеріалів, які або заборонені або шкідливі, без того, щоб засновувати письмове законодавство, з одного боку, а з іншого боку, щоб не покласти всю повноту відповідальності виключно на ЗМІ.

3. Внутрішня самоцензура – обмеження, які ЗМІ накладають на себе самі. Внутрішня самоцензура може здійснюватися на трьох рівнях: на інституціональному рівні, на організаційному рівні, і на індивідуальному рівні [17].

Крім того, зазначені дослідники визначають наступні типи цензури та нагляду:

- релігійна цензура;
- політична цензура;
- моральна цензура;
- цензура з міркувань безпеки.

Аналізуючи існуючі в юридичній науці погляди можна виокремити ознаки зловживання правом: наявність в особи суб'єктивних прав; зловживати правом можна лише під час його здійснення; зловживати можна лише своїм, а не чужим правом; використання прав усупереч їхньому соціальному призначенню або виходячи за встановлені законом рамки здійснення права; незважаючи на форму зловживання правом (здійснене з наміром спричинити шкоду іншій особі, або без такого наміру) воно завжди завдає шкоду іншій особі [18].

Отже зловживання правом на свободу слова та інформації є можливим за наявності:

- по-перше закріплення в законі суб'єктивного права вільно поширювати інформацію в будь який спосіб;
- по-друге, коли є реальна можливість реалізації цього права, тобто можливість поширити інформацію через ЗМІ;
- по-третє, реалізація суб'єктивного права на практиці, коли суб'єкт поширюючи інформацію порушує тим самим право інших суб'єктів на безпечний інформаційний простір;
- по-четверте, суб'єкт, реалізуючи своє право тим самим завдає шкоди суспільним відносинам – розповсюджує інформацію, наприклад, яка містить пропаганду жорстокості чи насильства;
- по-п'яте, суб'єкт вчиняє аморально або недоцільно.

Зловживання правом виражається в недозволених конкретних діях, які завдають шкоди іншій особі або загрожують чужому праву. Так, наприклад, виготовлення та розповсюдження гральних карт з фотографіями православних церков та соборів пропагує неповагу до національних святинь українського народу тим самим порушуючи права православних громадян. Зловживання правом не є особливим видом правової поведінки. Воно являє собою таку форму реалізації суб'єктивного права всупереч його призначенням, при якій суб'єкт, використовуючи встановлюючі норми, ущемляє інтереси інших осіб шляхом вчинення правопорушень або аморальних проступків.

С.Г. Зайцева зазначає, що свобода осіб, постраждалих від зловживання правом, і є тією межею, яка відокремлює правомірну поведінку від зловживання правом [19].

Саме говорячи про види та сфери застосування нормативних правил обмеження громадян можна визначити наступні види:

- загальнополітичні обмеження;
- релігійні обмеження;
- військові обмеження;
- порнографічні.

Взагалі зловживання правом на свободу слова та інформації не є якимось особливим видом правової поведінки. Воно являє собою таку форму реалізації суб'єктивного права що суперечить його призначенню. Тобто суб'єкт користуючись своїм природним правом на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і

переконань, порушує інтереси інших осіб через вчинення аморальних проступків або правопорушень.

Безперечно, вільний доступ до інформації – це передумова демократичного розвитку країни. Однак, зловживання правом свободи інформації може призвести до неефективності демократичного ладу, а саме стати причиною національної небезпеки, порушення громадського порядку, не контрольованості суспільства владою, пропаганди насильницької зміни влади, закликів до національної, релігійної, регіональної, расової ворожнечі, нівелювання правом людини на приватне життя, загрозою її безпеки. Тому, користуючись таким правом, кожен громадянин повинен нести відповідальність за це у вигляді певних обмежень.

Таким чином, в ситуації, що склалася, разом з вдосконаленням системи законодавства, що закріплює право на поширення інформації, потрібна розробка цілісної несуперечливої теорії права на захист від інформації, побудову відповідної законодавчої бази шляхом прийняття нових нормативних актів, усунення протиріч і пропусків в чинному законодавстві.

Список використаних джерел

1. Конституція України. [Текст] : [Закон України : офіц. Текст : за станом на 28 червня 1996 року]. – К. : Відомості Верховної Ради України, 1996. – № 30. – Ст.141
2. Рабінович П.М. Межі здійснення прав людини (загальнотеоретичний аспект) / П. М. Рабінович // Вісник академії правових наук України. – 1996. – № 6. – С. 5 – 13.
3. Агарков М.М. Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве / М. М. Агарков // Цивилистическая практика. – Екатеринбург, 2002. – Вып. 5. – С. 97-108
4. Самойлова М.В. Право личной собственности граждан СССР: автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. юрид. наук. / М. В. Самойлова – Л., 1965. – 20с.
5. Рясенцев В.А. Условия и юридические последствия отказа в защите гражданских прав (к ст. 5 Основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик) / В. А. Рясенцев. // Советская юстиция. – 1962. – № 9. – С. 9.
6. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав / В. П. Грибанов. – [2-е изд.]. – М., 1992. – 207 с.
7. Бару М.И. О ст. 1 Гражданского кодекса / М. И. Бару // Советское государство и право. – 1958. – № 12. – С. 118.
8. Васильев Ю.С. Взаимодействие права и морали / Ю. С. Васильев. // Советское государство и право. – 1966. – № 11. – С. 71-78.
9. Кавачевич-Куштрумович Р. Интересная книга о злоупотреблении правом / Радмила Кавачевич-Куштрумович // Государство и право. 1997. – № 4. – С. 122–124.
10. Полянський Т. Зловживання правом (загальнотеоретичний аналіз). / Т. Полянський. // Право України. – 2010. – №1. – С. 26-34.
11. Микласевич О. Категорія “зловживання правом”: поняття та форми. / О. Микласевич. // Юридичний журнал. – №4 – 2010 – [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3476>
12. Дождев Д.В. Добросовестность как правовой принцип. / Д. В. Дождев. // Политико-правовые ценности: история и современность ; под ред. В. Нерсисянца. – М., 2000. – С. 96–128
13. Малиновский А.А. Злоупотребление субъективным правом (теоретико-правовое исследование) / А. А. Малиновский. – М.: Юрлитинформ, 2010. – С. 137.
14. Мілетич (Українчук) О.О. Зловживання правом: теоретико-правовий аналіз / О. О. Мілетич. // Судова апеляція. – № 3 (24). – 2011. – [Електронний ресурс] : <http://www.apcourtkiev.gov.ua/apcourtkiev/uk/publish/article/97658;jsessionid=29814D4C01DF465B16B>
15. Поротикова О.М. Проблема злоупотребления субъективным гражданским правом. / О. М. Поротикова. – М.: “Волтерс Клувер”, 2007. – 117с.
16. Конституційне законодавство зарубіжних країн : навч. посібн. [упоряд. В. О. Ріяка, К. О. Закоморна]. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 384 с.
17. Носек Хилель Военная цензура в Израиле: зтяжної временний компромисс между противоборствующими ценностями / Хилель Носек, Йехизель Лимор // Журнал “Кешер” [“Связь”]. – 1995. – №17. – С. 45–62.
18. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : енциклопедичний курс [підручник]. / О. Ф. Скакун. – Харків : Еспада, 2006. – 776 с.
19. Зайцева С.Г. Злоупотребление правом. К вопросу о пределах осуществления права. / С. Г. Зайцева // Юрист. – 2002. – № 7. – С. 16-18.